

על התרבות הערבית ו"המשקפיים המערביים"

יועז הנדל ואיימן מנצור

שידוע והגיוני בתרבות המערבית, אותה הוא מכיר ומייצג. באופן זה, מוערך היריב בהתאם לתחושה סובייקטיבית של המערך, ללא קשר לתרבותו והשקפות עולמו של היריב, כלומר אם המערך עייף ומותש – כך גם הצד השני; אם הוא מעוניין באיכות חיים – אזי גם הצד השני מעוניין. ואם המערך, או קובעי המדיניות רוצים בהסכם שלום – בוודאי מדובר באינטרס שהצד השני שותף לו. סימטריה דמיונית זו מתקיימת בשל מגבלות ההיכרות עם הצד שמנגד.

הפלישה האמריקאית לעיראק ותוצאותיה ממחישות היטב את ההבדל בין נקודת המבט המערבית לבין המציאות כפי שזו באה לביטוי בשטח. לפי תפיסת ארצות הברית, נפילת סאדם חוסיין היתה צריכה להתקבל לפחות על ידי מתנגדיו כצעד חיובי ולהיזקף לזכותה. והנה בשטח אפילו מקטרגיו של סאדם חוסיין בעבר, מגבירים מיום ליום את התנגדותם כלפי ארצות הברית והמשטרים הערביים המתונים שמזוהים עם מדיניותה במזרח התיכון. הייתכן שתהליך קבלת החלטות בושינגטון נעשה על בסיס ערכי המערב הליבראלי, מבלי לבחון באופן מעמיק את התרבות המקומית השמרנית בעיראק?

מאמר זה מציג כמה מהמאפיינים התרבותיים של העולם הערבי-אסלאמי, זאת מתוך כוונה להמחיש את הסכנות והמכשולים הצפויים למי שמפרש את היריב האסלאמי שעה שעניו חבושות במשקפי המערב.

ראוי להדגיש כי בחברה הערבית (כמו בכל חברה אחרת) ישנם עקרונות ומאפיינים אשר ניתן למצוא גם בחברות אחרות ויש כאלה אשר ייחודיים רק לה. המאפיינים שיוצגו במאמר זה נכונים למרבית החברות במדינות האסלאם, למרות העובדה הברורה כי ישנם יוצאים מן הכלל.

ההתעלמות מגישת "התקינות הפוליטית" וההכללות השזורות במאמר נועדו להמחיש את ההיבטים התרבותיים במלוא עוצמתם למרות ההבנה כי בנקיטת גישה מסוג זה קיימות מגבלות מחקריות מסוימות.

כישלונה של ארצות הברית להשליט סדר בעיראק אחרי שהפילה את הרודן סאדם חסין והניסיונות האירופאים להידבר עם איראן בכל הקשור להפסקת פיתוח הגרעין, חשפו פערי היכרות והבנה מוגבלת של המערב את "הצד השני, זה שמעבר לגבעה המזרח תיכונית". חילוקי דעות מהותיים בין קובעי מדיניות החוץ בארצות הברית וישראל לגבי מטרות מנהיגי ערב, ופרשנות קוטבית של גופי מודיעין שונים במדינות אלה לגבי כוונות היריב הערבי, מותירים רושם, כי מטען ההיכרות והידע האישי של המעריכים אינו רחב דיו כדי לספק בידם כלים ראויים להערכות מבוססות ואמינות.

המערב נראה כמי שמתקשה לסגל לעצמו – בהתמודדות עם העולם הערבי – את אותן יכולות שהיו בידו בעת ההתמודדות שלו עם ארצות הגוש הקומוניסטי בעבר, והמזרח הרחוק – בהווה. כתוצאה מכך נתפסים, לעיתים, המדינאים המערביים, ולצידם שירותי הביון שלהם, בקלקלתם – נוקטים במדיניות אשר מסתמכת על הבנה שגויה של כוונות היריב והיכרות דלה עם המרחב התרבותי-פישתי שלו.

הגורמים לקשיים בהבנת "הצד המוסלמי", הם רבים, אולם נראה כי העיקרי שבהם נובע מהיכרות מוגבלת עם התרבות הערבית על כלל רבדיה. הקשיים "הרגילים"² שעומדים בפני מקבל החלטות או איש המודיעין³ בבואם להעריך את צעדיו העתידיים של מקבל החלטות מעבר לגבעה, הבא מתרבות ומסורת שונות, מתוספים לבידוד הגיאוגרפי והתרבותי בו נמצא העולם הפונדמנטליסטי – אסלאמי.

אחת התופעות המוכרות בהקשר זה, הינה שימוש היתר "בתדמית המראה", דהיינו התבוננות ביריב כאילו מדובר היה בבואה עצמית – ניתוח רצונותיו וכוונותיו של היריב האסלאמי על פי מה שמקובל אצל המערך, כלומר על פי מה

איימן מנצור ויועז הנדל הם תלמידי מחקר לתואר שלישי וחברים בצוות המחקר של המכון למחקרי ביטחון לאומי.

השפה הערבית

החברה הערבית מאופיינת יותר מחברות אחרות בכך שהיא "חברה המבטאת את עצמה במילים". ההיסטוריון פואד עג'מי אשר בדק את התחדשות החברה הערבית, מצא, כי השפה הערבית הייתה גורם בעל משקל מרכזי בתפיסת הלאום הערבי עד כי לעיתים היה בכוחה בלבד להגביל את הקדמה וההתחדשות התרבותית.

מכיוון שהשפה הערבית, מטבעה, איננה רק אמצעי ביטוי אלא עוצמתה המוחשית היא בעצם קיומה, משפיעה היכולת המילולית-הוורבלית על כלל רובדי החברה החל בפשוטי העם וכלה בשכבת המנהיגים. פוליטיקאי ערבי אינו נמדד בערכם של הדברים שהוא נושא, אלא ביכולת השליטה שלו בשפה הערבית – ברטוריקה אשר מועברת מדור לדור ככלי להלהבת ההמונים ולהסתה נגד היריב. על פי עג'מי, "אופן השיח סובל מנטל העבר, והפך לשפה נלעגת ברוח סיפורי אלף לילה ולילה, משום שהחוויות ההיסטוריות שגרמו לשפות אחרות להשתנות לא התקיימו בשפה הערבית".⁴

"הטרור הופיע לראשונה בעולם הערבי מתוך השיח הדתי כתוצאה מהקיצוניות אליה נטה שיח זה", טוען איש האקדמיה הסעודי ח'אלד אל-דח'יל.⁵ הליברל הכווייתי, אחמד אל-בע'דאדי מחזק את טענתו של אל-דח'יל ומטיל את האשמה על אנשי הדת שבאמצעות דבריהם והופעותיהם בכלי התקשורת הערביים, "מסלפים את האסלאם ולפיכך, הם האחראים לכל הצרות הפוקדות את העולם האסלאמי כיום".⁶ על כן ניתן לומר, כי הלאומיות והגל האסלאמי הפונדמנטליסטי ששטף את האומות הערביות בעשורים האחרונים,

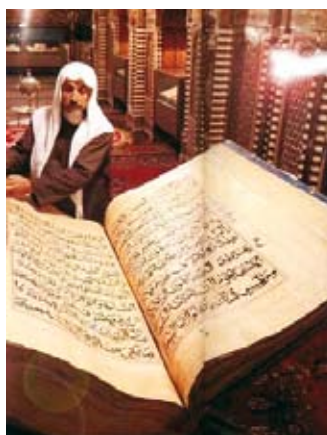
הטילו על קדושת השפה גם את משימת מימוש הרעיונות. הדיבור על יעדים מדיניים בעלי גוון דתי, הפך את השפה, מעצם השימוש בה, לבעלת חשיבות יתר, גם אם מהותה איננה רציונאלית, כגון השמדת המערב או יצירתה מחדש של הח'ליפות האסלאמית.

קידוש השפה הוא הגורם לביטול השאיפה הערבית⁷ להתערות במערב, שכן החברה הערבית אסלאמית איננה מוכנה לעבור תהליך של מרד בהיסטוריה הלאומית, במסורת ובערכים – כפי שקרה בחברות המערביות, שהפכו ליברליות וחופשיות.

מתוך היכרות עמוקה עם ההקפדה על "טוהר השפה הערבית" ניתן להבין את השקפת העולם הרואה בתהליכי מודרניזציה כלל-עולמיים, שינויים קוסמטיים בלבד, בעוד האמת הישנה והערכים שנוצרו עם עליית האסלאם בחצי האי הערבי, שרירים וקיימים.

תפיסת החברה הערבית

במחקרו מציג אלברט חוראני⁸ שלושה מעגלי נאמנות בסיסיים של האדם הערבי: **הראשון** מתייחס לקיומם כמאמינים

בודדים, כערבים – מוסלמים, המעגל השני נוגע לחוג המשפחתי הגרעיני שמקיף אותם כחלק מהחוג המורחב ("החמולה"), השלישי מתייחס לנאמנות האזורית לשבט, לכפר, לרובע ולעיר. למרות מעגלי היסוד, טוען חוראני, משתייכים המוסלמים – רעיונית – למשהו רחב יותר, נשגב ואוטופי – "האומה האסלאמית" – קהילת המאמינים, הנבדלת מכל הדתות האחרות. על פי תפיסה זאת, אין ההבדל נובע רק מטקסי התפילה והפולחן, אלא בעיקר מתחושת הגאווה העצמית, אשר למרות שמקורה בתקופת טרום האסלאם בחג'אז, קיבלה משנה תוקף רחב יותר עם היווצרותה של קהילת המאמינים האסלאמית.

תפיסת עולם זו באה לידי ביטוי כאשר חש העולם הערבי-אסלאמי שהוא ניצב מול התנגשות תרבויות והכוונה איננה רק להיבטים צבאיים-מדיניים, אלא דווקא לנושאי תרבות ומדע. אמנם עבר העולם האסלאמי כמה שינויים בתחומי המדע (בעיקר בדור האחרון), אולם גם אלה, למרות רדידותם, נתפסים כקריאת תיגר על איתנות החברה הערבית ולפיכך תלויים בהטמעות ואפיון מחדש – כמנהג המקום. איש מדעי החברה העיראקי, עלי אל-זורדי, שכתב על הבעיות בחברה הערבית, טוען כי "הערבים סובלים מהתנגשות בין ערכים בדואיים שעברו מדור לדור, לבין הערכים התרבותיים שהחברה הערבית רכשה". עבד אל-ח'אלק חוסין ממשיך את הטענה של אל-זורדי ואומר, כי "הערבים סובלים מ"מחלת כפל האישיות" שאינה מוגבלת למגזרים ספציפיים של החברה הערבית, אלא כוללת את הממשלות, מוסדות החברה האזרחית והמפלגות,

במיוחד המפלגות האסלאמיות".⁹ הסופרת והחוקרת התוניסאית, אקבאל אל-ערבי, מציגה תמונה קשה יותר אשר ממנה עולה כי המוסלמים, כאומה, עדיין דבקים בעקרונות של השבטים הבדואיים שהתקיימו לפני עידן האסלאם וקיבלו משנה תוקף דתי עם עלייתו:

"אנו עדיין מתעקשים שאנו תמיד הקורבנות ושאונו תמיד חפים מפשע. ההיסטוריה שלנו מלאכת, האימפריאליזם שלנו הוא כיבושים מבורכים ["פתוחאת"], הפולשים שלנו ["ע'זאה"] הם משחררים, האלימות שלנו היא ג'האד מקודש, הרוצחים שלנו הם שהידים והבנתנו הקלוקלת את הקוראן וההפרות היומיומיות של זכויות האישה, הילד והמעוטים הן חוק דתי ["שריעה"] סלחני.... אין ספק כי התוקפנות, הפלישות ומעשי ההשמדה הפראיים טבועים בהיסטוריה האנושית. מה שמבדיל אותנו [המוסלמים] כיום הוא מידת המודעות שלנו להיסטוריה... והמידה בה אנו מצדיקים את ערכי העבר בשם האסלאם".¹⁰

ההתנגשות התרבותית הזו גורמת לבעלי מקצועות "ליברליים" כגון עיתונאים ומשפטנים לעבור תהליך של "התאמה מזרח תיכונית" על מנת שדעותיהם יהלמו את כללי החברה.¹¹ אנשי המדע, מצד שני, נאבקים בקטרוג מתמיד מצד חכמי דת אשר רואים במדע – "בדעה", המצאה אנושית שתכליתה ערעור על עצם קיומו של האל.¹²

ראוי לציין, כי היחס האמביוולנטי להתפתחות המדעית מביא אנשים רבים למשוך את ידיהם מתחומי המדעים¹³ גם אם עסקו בכך בלימודיהם ואף לחיזוק ההשקפה הפונדמנטליסטית הרואה במדע

כלי לפיתוח אמצעים צבאיים בלבד.

אופי ההנהגה הערבית

אופיה של ההנהגה הערבית מהווה מאפיין חשוב נוסף – השלישי במניין זה. בהכללה גסה ניתן לומר שמדיניות הפנים והחוץ במרבית מדינות ערב, הינה המשך ישיר לאותה תפיסת עולם אשר רואה בגאווה ערך אבסולוטי. המנהיג המקומי, בין אם הוא עומד בראש מדינה ובין אם הוא ניצב בראש ארגון טרנס-לאומי (כגון ארגוני הטרור למיניהם), יפרש את כוונותיו העתידיות על בסיס הערכים האסלאמיים. אין זה אומר בהכרח כי כוונותיו האמיתיות נושאות אופי דתי, אולם פנייתו אל הציבור, אותו הוא מנהיג, תעשה בשפה אשר תיתן ביטוי לכוונותיו ונאמנותו לאחריות הכלל אסלאמית ולגאוות האלום. מלבד השימוש באמצעים דתיים מול הציבור האסלאמי, יבנה המנהיג את הלגיטימציה למנהיגותו על רקע אישיותו, יוקרתו והשפעתו אשר תבוא, כאמור, לידי ביטוי ברטוריקה בה הוא ישתמש. דפוס המנהיגות הקיים בעולם הערבי הוא דפוס המנהיגות הפטרימוניאלית. מנהיגות זו מאופיינת בדגש על פעולות האישיות עצמה; יחוס חשיבות קריטית לקיום קשרים אסטרטגיים ברמה האישית; יצירת פוליטיקה בלתי פורמאלית, המתבצעת ללא מיסוד פוליטי וללא השתתפות פוליטית; ושימור השלטון האישי בעזרת קיום עוצמה צבאית העומדת לרשותו ולצרכיו של המנהיג.¹⁴

הפוליטיקה עצמה מוגבלת, במרבית הארצות הערביות ואף האסלאמיות, לקבוצה מובחרת של אנשים אשר נמנים עם העלית השלטת או הדתית וזאת כחלק

ממסורת אסלאמית ארוכת שנים אשר רואה בדומיננטיות המנהיג תופעה דתית רצויה. ממש כפי שקהילות מכה ומדינה נכרכו אחר הנביא, העריצו אותו ושאפו לדבוק בו, כך נתפס המנהיג המודרני כממשיך דרכו, ולפיכך ראוי, על פי תפיסה זאת, להתמקם במרכז הבמה הפוליטית כאשר סביבו יועצים, נאמנים, ואזרחים, אשר מתחרים ביניהם על הקרבה לעוצמה ולהשפעה.¹⁵

במהלך השנים טיפח האסלאם דפוסים פטרימוניאלים אשר באו לידי ביטוי באמצעות הדגשת אידיאלים דתיים לכניעות וקבלת העול הן ברמה הלאומית והן ברמה הטרנס-לאומית. במרכז אותם אידיאלים, נמצא ערך גאוות המנהיג והשמירה על כבודו וגאוותו לעיתים קרובות בראש סדר העדיפויות המדיני. לכך יש להוסיף את העובדה כי מרבית האוכלוסייה הנתונה תחת שלטונו של המנהיג, היא לעיתים קרובות, חסרת חשיבות של ממש. שכן ללא מיסוד פוליטי והשתתפות פעילה של נציגי העם, תהיה מרבית האוכלוסייה ללא יכולת מעשית להשפיע על תהליכי קבלת ההחלטות. חיזוק לטענה זו נותן העיתונאי הבחרייני עומרין סלמאן שטוען, כי המאבק נגד אמריקה והמערב הוא פועל יוצא של השנאה הקיימת אך ורק בקרב המנהיגות האסלאמית או הלאומית. האזרחים הפשוטים, לדעתו של סלמאן, הם לא יותר מאשר "בני ערובה קשורי עיניים הנתונים בידי ברית זו [המנהיגות האסלאמית והמנהיגות הלאומית]"¹⁶. כתוצאה מכך, המדינה או הארגון הופכים למסגרת פורמאלית שבה התנהגותו של המנהיג מושפעת יותר מתפיסת האיום האישי עליו

ופחות מתפיסת האיום על בני עמו או על חברי ארגונו.

הגאווה הערבית הופכת את החברה האסלאמית לחברה מוחצנת שנועה בתוך משולש ערכי בעל שלושה ממדים: **כבוד, בושה, נקמה**. הכבוד הוא הממד החשוב ביותר, לעיתים יותר מהחיים עצמם. ברגע שהכבוד נפגע, נגרמת הבושה, אשר אותה ניתן למחוק רק באמצעות הנקמה. התהליך מתחיל ברמה האישית ועובר למרחב הקהילתי-לאומי.

שילוב של שלושת המאפיינים המרכזיים – השפה, החברה, והמנהיגות, בנוסף להשפעתם של ערכי הגאווה הערבית, יוצרים חומה בצורה שמפרידה בין התרבות המערבית, לתרבות הערבית. "טיפול על אותה חומה" מצריך ממקבל ההחלטות המערבי הבנה והפנמה שהעטיפה הערבית – חזות היריב האסלאמי – אינה העיקר. על מנת להגיע לעברה השני של החומה, עליו להבין את משמעויות השפה ומטבעות הלשון, לזהות את מעגלי הנאמנות ואת קהל היעד.

מתוך הבנת הצד הערבי, תרבותו ואופיו ובעזרת משקפיים נטולות יומרות מערביות, ניתן ואפשר יהיה לזהות את המרכיבים האופרטיביים הבאים כמאפייני התרבות כאשר זו באה לכדי עימות עם המערב:

1. תפיסת הזמן ומשמעותו: כחלק מתפיסת הגאווה הכלל אסלאמית, הפשרה הממוסדת לא תוכל להתקיים בין אויבים, אלא רק הסדר של נוחות והשלמה "עד יעבור זעם". הזמן בענייני שלום ומלחמה איננו דוחק ומגביל. הרצון למלא את המטרות שהוגדרו על ידי ההנהגה תחת אצטלת הדת, חזק יותר ממגבלות החיים

וזמנם. ישנו פתגם ערבי שאומר: "אם לא אני אז בני, ואם לא בני אז נכדי" – המטרה תוגשם מכיוון שהמציב אותה הולך בדרך האל.

2. ניהול דו-שיח מדיני: מחד גיסא, ניהול דו-שיח נועד להשיג את המטרות המדיניות, כאשר אין יכולת להשיגם באמצעים צבאיים (הסכם השלום בין ישראל למצרים), או על מנת להרוויח מספיק זמן כדי לאגור את העוצמה הצבאית הנדרשת להשיג את מלוא היעדים המדיניים (האינתיפאדה השנייה). מאידך גיסא, קפיאה על השמרים והתלהמות דמגוגית מצד מנהיגות ערבית איננה בהכרח הכרזת מלחמה עתידית. מכיוון שלרוב מנוצלת הדמגוגיה כנגד ישראל והמערב כעלה תאנה של השלטון על מנת למנוע דיון מהותי וענייני בחולשתן של החברות האסלאמיות מול אתגרי העולם המודרני – דהיינו העיסוק במצבו הרעוע של העם ובאופיים הטוטליטארי של המשטרים הערביים.

3. כיבוד הסכמים: מרכיב זה מתקשר לתפיסת הזמן והתפשרות בין ערב למערב. ככלל, הסכם מדיני ראוי לביצוע רק בעת מצוקה צבאית או מדינית, הסכם על רקע אחר יפגע במעגל ההדדיות הכלל אסלאמית ובוודאי יפגין חולשה בעולם של מילים וחזות חיזונית. ההסכם עצמו ראוי להפרה מרגע שנעלמה המצוקה

שלשם פתרונה הוא נחתם וזאת כהמשך למעשי הנביא אשר חתם עם בני מכה על הסכם למשך עשר שנים וכעבור שנתיים בלבד הפר אותו (הסכם "חודייביה"), לאחר שצבר מספיק עוצמה צבאית להמשיך בדרכו המדינית. ראוי לציין כי נוחות מדינית של המנהיג הערבי ואינטרס אישי מובהק (שימור המשטר) בכוחם בלבד יש כדי לקיים הסכמים ולצמצם את פוטנציאל הסיכוי להפרה. מכיוון שהשלטון במרבית המדינות הערביות הוא טוטליטארי – פטרימוניאלי, אינטרס המנהיג יקבע לרוב את המדיניות גם אם רצון העם וחכמי הדת שונה. דוגמא ראויה היא הסכם השלום עם מצרים וירדן אשר למרות האופוזיציה המשמעותית מבית, ממשיך להתקיים כאינטרס שלטוני.

4. שמירת הצדק המוחלט: כאמור מהווה הצדק הדתי, קו מנחה בקביעת מדיניות פוליטית, המנהיג והערכים מתווים את המותר והאסור, את הטוב והרע. לפיכך בעיתות של סכסוך ייצבצו היריבים בצבעי הרוע ועל כן האשמה הקולקטיבית תיתפס, תמיד, כאשמתם. ניתן לתמצת תפישה זו בסיסמה: דרבני ובכא; סבקני ואשתפא: "הוא היכה אותי ובכה (לאחר שהגבת), הוא הקדים אותי והתלונן (על כי אני מחזיר לו בתגובה למעשיו)". הצד הערבי – אסלאמי יהיה תמיד הקורבן, המקופח והמסכן על פי צביעת העולם בשחור ולבן, גם אם בפועל נוצרה האלימות מתוך מניע אסלאמי.

סיכום

לעיתים גובר הרצון הלאומי, הכמיהה לשלום או תאוות הנקם על הכרת המציאות. כוונות היריב לעולם אינן בהירות עד תומן

- ומאפשרות את התפתחותה של פרשנות אישית. על אלה שאמונים על אותה פרשנות מדינית או הערכה מודיעינית חובה להכיר את התרבות הערבית בכללה, כי בלעדיה עלולות להתקבל החלטות כבדות משקל על סמך בורות. אסור להניח כי תפישת העולם המערבי – מה שמגדירים הערבים כ"קדמה פטרונית", משפיעה גם על דרך המחשבה של תרבויות אחרות. הגיון האחד הוא האיוולת של האחר. ראוי לעוסקים בפירוש וניתוח העולם הערבי, לחזור 90 שנה בזמן אל תובנותיו של לורנס איש ערב, לקיים שיג ושיח עם התרבות הערבית, להכיר את יכולותיה, מגבלותיה, וכוונות מנהיגיה.
- הערות**
1. ראה פערים בגישות בין אמ"ן למוסד לגבי כוונות השלום של נשיא סוריה בדצמבר 2006 – ינואר 2007.
 2. י. הרכבי, "קשיים בלימוד עמים זרים", בתוך: להכיר עמים קרובים, (ירושלים: מוסד ואן-ליר, 1985).
 3. ראה בהקשר זה את השפעתם של שירותי הביון האמריקאים על הפלישה לעיראק בעקבות הבנה מוטעית של כוונות היריב P. R. Pillar, "Intelligence Policy and the War in Iraq," *Foreign Affairs*, March/April 2006.
 4. פואד עג'מי, מלכוד: ערבים וערביות מאז 1967 (תל אביב: הוצאת ספרי חמד, 2001), עמ' 105.
 5. אל-אתחאד, איחוד האמירויות הערביות, המאמר התפרסם גם באתר הכווייתי העוסק בדמוקרטיה ובזכויות http://www.kwtanweer.com/: DTA articles/readarticle.php?articleID=576 5.12.2005.
 6. http://www.alseyassah. 20.3.2006 com/alseyassah/opinion/view.asp?msgID=10097
 7. ואף האסלאמיים שכן, הקוראן נכתב בשפה הערבית ולסוגיה הזו יש השפעה רבה על מהותן ואופיין של החברות האסלאמיות הלא ערביות.
 8. אלברט חוראני, היסטוריה של העמים הערביים, (תל-אביב: הוצאות דביר, 1991), עמ' 91.
 9. http://www.elaph.com/Elaph 14.5.2006 Web/ElaphWriter/2006/5/148429.htm
 10. http://www.mettransparent.com/texts/ikbal_algharbi_arabs_muslims_in_age_of_forgiveness.htm, 17.10.2005.
 11. דן שיפטן, הפרספקטיבה הכוללת: תמורות במערכת הבינלאומית והאזורית (מתבסס על הרצאתו ביום עיון שכינס מרכז דיין באוניברסיטת תל-אביב, 2.5.2002), עמ' 6.
 12. הדבר מוביל להגברת תחושת הקורבן ותיאוריות הקונספירציה (שכן, המדע המודרני נתפס במשך תקופה ארוכה כתכסיס של הכופרים שתכליתו פגיעה ורעור במעמדו של האסלאם).
 13. ברנרד לואיס, המזרח התיכון והמערב, (תל-אביב: הוצאת מערכות, 1972), עמ' 47.
 14. דוד בוקעי, המדינה הערבית, היחסים הבינעריביים והקונפליקט הערבי – ישראל 1937-1985: הפוליטיקה של מאזן הכוחות (חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת חיפה, 1993), עמ' 130.
 15. שם, עמ' 131.
 16. http://www.mettransparent.com/texts/omran_salman_who_are_us_hat_ers_and_why.htm, 25.10.2005.